

TEREBINTH

Nederlands
Uitvaart
Museum
Tot Zover
Geopend

Special
Funeraire
Musea

Uitslag
Fotowedstrijd

December 2007

Graven op internet: terug in de tijd

Het nieuwe *Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover* is niet het enige museum dat gewijd is aan de funeraire geschiedenis van Nederland. Veel musea hebben wel een hoekje waar een oude grafsteen staat opgesteld, wat grafvondsten bijeen liggen of foto's hangen van opgravingen waarbij grafvelden zijn blootgelegd. Maar daarmee zijn het nog geen funeraire musea. Een positieve uitzondering is het *Fries Scheepvaartmuseum* in Sneek. Naast de vele scheepsmodellen kunnen hier de gildenbaren van verschillende schippersgilden en de schilden en vlaggen die de schippers gebruikten bij een begrafenis worden bewonderd. In de tuin staan enkele grafstenen opgesteld.

Maar het grootste funeraire museum is het *Hunebed Centrum* in het Drentse Borger. Tot voor enkele jaren leed het museum een tamelijk stoffig bestaan, maar sinds de heropening in 2005 heeft het een geheel nieuwe presentatie gekregen. Meer dan 5.000 jaar geleden bouwde een boerenvolk imposante grafkelders. Duizenden jaren lang hebben deze grafmonumenten de tand des tijds doorstaan. Het museum belicht aan de hand van een indrukwekkende film, maquettes, foto's en videobeelden de geschiedenis van de hunebedden en toont de grafvondsten. Je kunt zelfs in een hunebed kruipen en zo de ultieme (of een claustrofobische) hunebedervaring verkrijgen. De site van het *Hunebed Centrum* is informatief. Op een steenworp afstand van het museum staat de D27, dat met een lengte van 22,5 meter het langste hunebed van Nederland is. Eenmaal bevangen door de hunebedkoorts, kun je op de site Hunebedden in Nederland een speciaal programma downloaden waarmee je via Google Earth alle hunebedden virtueel kunt bezoeken. Wie een reis terug in de funeraire geschiedenis wil maken is een bezoek aan het Kniphorstbos een aanrader. Dankzij de aanwezigheid van hunebedden en prehistorische grafheuvels is het natuurgebied uitgeroepen tot archeologisch reservaat.

Bartho Hendriksen

Reacties naar: terebinth@planet.nl

Links Fries Scheepvaartmuseum www.friesscheepvaartmuseum.nl
 Hunebed Centrum www.hunebedcentrum.nl
 Hunebedden in Nederland <http://users.bart.nl/~jbmeijer/>

FUNERAIRE VARIA

Funerair erfgoed in fonds

Op 8 november ging de Haagse gemeenteraad unaniem akkoord met het stichten van een gemeentelijk fonds voor Haags funerair erfgoed. Het gaat om graven van belangrijke staatslieden, kunstenaars en wetenschappers. Onderhoud en renovatie blijven primair zaken van rechthebbenden. Maar als er geen rechthebbenden meer zijn en het grafmonument is vervallen, kan het gemeentelijke fonds uitkomst bieden.

De eerste belangrijke stap is gezet. Bekeken wordt welke graven in aanmerking komen voor het fonds. Dan is ook een financiële raming mogelijk. Begin 2008 wordt het definitieve raadsbesluit genomen. Van de acht Haagse begraafplaatsen zijn de begraafplaatsen Kerkhoflaan en Westduin gemeentelijk eigendom. Verwacht wordt dat Oud Eik en Duinen (Monuta) en Nieuw Eykenduynen (Yarden), St. Petrus Banden en Barbara (rooms-katholiek) in samenwerking met de gemeente de lijst van beroemde Hagenaars op zullen stellen.

Een dergelijk besluit is uniek in gemeenteland, en baanbrekend voor het Nederlandse erfgoed. Het kan tot voorbeeld strekken, ook voor de staat. De

rijksoverheid heeft wel wat over voor molens en antieke klokken, maar niets voor de grafmonumenten van haar grondleggers en Nederlandse cultuurdragers. Andere steden hebben mooiere grachten, vorstelijke graven, meer monumentale kerken of prestigegebouwen. Den Haag bezit onbetwist het hoogste aantal graven van cultuurdragers. De hofstad is het kwetsbare centrum van onze funeraire cultuur. Nergens anders liggen zoveel bewindslieden, kunstenaars, schrijvers, componisten, gouverneurs-generaal en residenten begraven. Amsterdam, Haarlem en Utrecht volgen op afstand.

Op 5 oktober besloot het college van Den Haag al tijdens een rechtsgeding het algemeen cultureel belang te erkennen van het graf van de schrijver Martinus Nijhoff. Stichting Altvoorde mag het graf van een representatief monument voorzien. De rechtbank had bij het schrijven van dit stuk (9-11), nog geen besluit bekendgemaakt, maar het ligt voor de hand dat het algemeen cultureel belang van funeraire cultuur ook in de rechtspraak erkend wordt. Tot dusver werd alleen rekening gehouden met emotionele of religieuze belangen. Dat betekent een wending ten voordele van rechthebbenden, na het bruuske ontegeningsarrest van de Hoge Raad van 22 oktober 2002, waar deskundigen geen goed woord voor over hebben.

Bouke Jagt

Stichting Grafzorg

De contactgegevens van Stichting Grafzorg zijn gewijzigd in: Zutphensestraatweg 7, 6881 WN Velp (Gld). Nieuw telefoonnummer: 026 - 361 79 00, fax 026 - 361 10 50.

In het septembernummer 2007 van *Terebinth* staat op pagina 36 een uitgebreid artikel over Stichting Grafzorg. Directeur Van der Putten vertelt over de beweegredenen om deze stichting op te richten.

Inhoud

Guus Sluiter (directeur Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover in Amsterdam) kijkt om een hoekje van een van de vitrines in het museum

GRAVEN OP INTERNET/FUNERAIRE VARIA	50
MENS & PLEK	51
NEDERLANDS UITVAART MUSEUM GEOPEND	52
Na achttien jaar is het dan zover: op 19 december knipte minister Plasterk van OCW spreekwoordelijk het lintje door. De redactie van <i>Terebinth</i> had een 'preview'. Voor welke opzet en invalshoek heeft Tot Zover gekozen?	
BOEKBESPREKINGEN	54
EXCURSIES	56
SEPULKRALMUSEUM IN KASSEL	58
Wie funerair museum zegt, denkt al snel aan 'Kassel'. Hoe ziet dit museum er eigenlijk uit, kan en zal het als voorbeeld dienen voor het nieuwe museum in Amsterdam?	
FUNERAIRE MUSEA ALL OVER THE WORLD	59
Verslag van een digitale reis door de wereld van uitvaartmusea.	
VERENIGINGSNIEUWS	61
FOTOWEDSTRIJD: DE UITSLAG!	62/63
Een keuze uit meer dan honderd inzendingen...	
GAST AAN HET WOORD / COLOFON	64

Mens & Plek 5

Naam Henk Kok

Leeftijd 84 jaar

Functie in 1990 richt hij de Stichting Nederlands Uitvaartmuseum op. Daarmee is hij de grondlegger van het NUM. Zijn funeraire verzameling vormt het hart van de collectie. Na eerdere publicaties verscheen in 2000 zijn *Funeraire lexicon* en in 2005 *Thanatos: de geschiedenis van de laatste eer*. Henk Kok is een autoriteit op het gebied van de funeraire cultuur.

Tussen Glanerbrug en Losser, nabij Glane in Overijssel, ligt het klooster St. Ephrem de Syriër, een voormalig katholiek klooster dat in 1981 is overgenomen door de Syrisch-orthodoxe gemeenschap van West-Europa.

Voor Henk Kok is dit een bijzondere plek. Hij voelt zich verbonden met de gemeenschap die er huist. Voor iemand die het grootste gedeelte van zijn leven bezig is geweest om funeraire gebruiken te beschrijven in fraai uitgegeven boeken, -en allerlei attributen en afbeeldingen verzamelde en uiteindelijk onderbracht in het *Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover*-, is het wel bijzonder om een gemeenschap als buurtgenoot te hebben die op geheel eigen wijze vorm geeft aan haar funeraire cultuur.

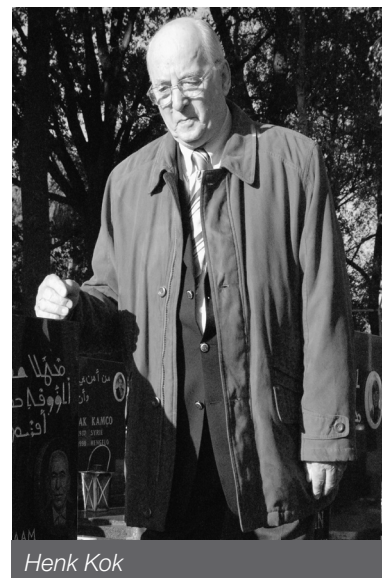
Op hartelijke wijze word ik verwelkomd en rondgeleid door pater Saït. Hij verzorgt de administratie van de begraafplaats waar overleden geloofsgenoten worden begraven. Hun laatste reis is soms lang geweest. Op de begraafplaats liggen de graven naar het oosten gericht en zijn bedekt met grote granieten grafstenen. De liggende gedeeltes wekken de suggestie dat de overledenen bovengronds in het grafmonument zijn bijgezet zoals dat in het Midden-Oosten gebruikelijk is.

De geloofsgenoten hebben elk een eigen graf voor onbepaalde tijd. Op één van de granieten stèles staat geschreven: "In Uw naam ben ik altijd een verdrevene geweest", een tekst die Henk raakt, ook al is hij zelf niet religieus. De Syrisch-orthodoxen zijn vervolgd en verjaagd door andere onverdraagzame religieuze opvattingen. De Syrische orthodoxie is geworteld in het oudste christendom, aanhangers komen voornamelijk uit Turkije, maar ook uit Libanon,

Syrië en Irak.

Vanaf de jaren zeventig zijn Syrisch-orthodoxen als migranten en vluchtelingen naar West-Europa getrokken en hebben zij zich gevestigd in het oosten van het land waar ze werk vonden in de textielindustrie.

Saït vertelt over de uitvaart van de aartsbisschop Mor Julius Yeshu Çiçek, die in op 29 oktober 2005 is overleden. Hij is zittend bijgezet in de crypte onder het koor. Blijkbaar wordt er in de Wet op de lijkbezorging niet alleen voor het Koninklijk Huis een uitzondering gemaakt. De crypte, zacht, warm glanzend door gepoetst travertin, doet dienst als mausoleum voor hoogwaardigheidsbekleders en de paters van het klooster. Tijdens de uitvaart, die vijftien dagen na het overlijden plaats vond, kon de gemeenschap massaal afscheid nemen van de zittend opgebaarde aartsbisschop, met in zijn linkerhand een staf met twee slangen en in zijn rechterhand een kruis met een rode doek.

Henk Kok

Bert Pierik

Voor een doorleefde dood

Al in 2001 heeft Reiner Sörries, directeur van het *Museum für Sepulkralkultur* in Kassel, funeraire musea met elkaar vergeleken. De cultuurhistorische invalshoek bleek populair te zijn. Het verleden moet bezoekers een spiegel voorhouden om hun meer inzicht in de houding tegenover de dood te geven. Sörries vroeg zich af of deze benadering echt werkt. De tentoonstelling 'Last Minute' die rond de millenniumwisseling de actuele omgang met de dood via eigentijdse media in Kassel aan de orde stelde, trok opvallend veel publiek. Dubbend over dit dilemma heeft het *Nederlands Uitvaartmuseum (NUM)* voor de eigentijdse benadering gekozen.

Na achttien jaar voorbereiding opende minister Plasterk op 19 december 2007 op De Nieuwe Ooster in Amsterdam het *Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover* zoals de naam voortaan luidt. Deze gebeurtenis is voor onze funeraire cultuur zo belangrijk dat het decembern timer dit keer later uitkomt. De rubrieken Graven op internet, Mens en Plek en Boekbesprekingen besteden aandacht aan het museum. Centraal staan drie artikelen over de filosofie achter funeraire musea. De missie van het museum in Kassel en van musea elders in Europa en Amerika wordt vergeleken met de opzet in Nederland.

Tijdelijk terugblikken

Lange tijd lag de cultuurhistorische benadering ook in Nederland voor de hand. In de 20ste eeuw had de samenleving zich in sneltreinvaart gemoderniseerd en was de dood een maatschappelijk taboe geworden. In de jaren zeventig en tachtig van deze eeuw ondergroeven de economische crisis en de komst van aids het geloof in de maakbare samenleving. Tegelijk vroeg De Terebinth aandacht voor herstel van zorg rond dood en rustplaats. Toen de Utrechtse begraafplaats Soestbergen in 1980 honderdvijftig jaar bestond, was het volgens directeur Ruurd van Bruggen tijd voor de cultuurhistorische tentoonstelling 'Dood en begraven'. Deze dodenakker was immers een goed voorbeeld van het rijke funeraire verleden. Het roer moest om. Van Bruggen had hiertoe in 1977 al een aanzet gegeven door Soestbergen te propageren als wandelpark waar mensen zich op de dood konden bezinnen.

Na deze succesvolle tentoonstelling organiseerde het *Rijksmuseum Twenthe* te Enschede in 1988 de expositie 'De laatste gang'. Doodshemden, lijkbaren, dodenhuisjes, haarwerkjes en bodetekens lieten zien hoe zichtbaar de dood kort geleden was geweest. Gastconservator was Henk Kok uit Enschede. Begonnen als vertegenwoordiger

in uitvaartkleding en -verzekeringen geniet hij sinds de publicatie van *De geschiedenis van de laatste eer in Nederland* in 1970 bekendheid als funerair historicus. Ook verzamelde hij vanaf 1973 tijdens lezingen aangeboden voorwerpen. Voor de tentoonstelling kon Kok dan ook putten uit zijn collectie funeralia.

Permanent terugblikken

Na afloop maakte Kok zich zorgen over het verloren gaan van collecties en kennis op het terrein van de funeraire cultuur. Met steun van de Nederlandse Unie van erkende Uitvaartondernemingen richtte hij in 1990 de Stichting *Nederlands Uitvaartmuseum* op. Kok werd de eerste conservator en stelde zijn collectie ter beschikking. Daarnaast kwam er een Raad van Advies waarvan nu Yt Stoker namens De Terebinth deel uitmaakt. In 1992 formuleerde het NUM zijn missie: het museum wilde door middel van een vaste opstelling de uitvaartcultuur uit het verleden en in het heden laten zien. Daarnaast moest er een documentatiecentrum komen.

Zolang er geen museum was organiseerde het NUM op verzoek cultuurhistorische tentoonstellingen. De collectie breidde zich uit dankzij aankopen en schenkingen. Zo verkreeg het museum in 2002 de gedenktekens die Wim Vlaanderen vanaf de jaren zestig op De Nieuwe Ooster en sinds 1969 op begraafplaats Kranenburg in Zwolle had verzameld. Het accent van de collectie lag op objecten van het platteland en had betrekking op het begraven en het rouwen. Daarnaast groeide het boekenbezit mede dankzij een bruikleen van De Terebinth. Het NUM kreeg steun van sponsors als DELA, Yarden, Monuta en de Facultatieve Groep. De stichting stak vooral energie in het vinden van een geschikte locatie in bestaande musea en zelfs kazernes buiten de Randstad. De financiën vormden veelal het struikelblok.

Multiculturele rituelen

Dat veranderde sinds de stichting vanaf 1998 in gesprek met De Nieuwe Ooster. De monumentale begraafplaats die in 1894 door landschapsarchitect L.A. Springer was ingericht en die in 1994 de beschikking kreeg over een crematorium, wilde met de komst van het museum

Kortingsbon voor een bezoek aan het Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover

Leden van de Vereniging De Terebinth krijgen op vertoon van deze bon € 1,- korting op de toegangsprijs. **De actie is geldig tot en met 29 februari 2008.**

Tip: kopieer deze bon, dan hoeft u niet te knippen in het blad!

haar naamsbekendheid vergroten en haar uitstraling als gedenkpark versterken. Het museum dat de beschikking over de oude directeurswoning kreeg, zou van de druk bezochte funeraire locatie profiteren.

Natuurlijk waren er ook hier problemen. De woning was zo klein dat werd besloten tot nieuwbouw achter de directeurswoning. Daarnaast voorzag De Nieuwe Ooster botsende belangen tussen genodigden voor uitvaarten en grafbezoekers enerzijds en museumbezoekers anderzijds. De oplossing werd gevonden in café Roosenburgh dat de ingang van het museum vormt. Daar kunnen beide groepen zich op een ongedwongen manier mengen. Zo is er een leestafel met funeraire tijdschriften als *Terebinth*. Ook zijn er boeken te koop waaronder deeltjes uit de reeks *Funeraire Cultuur*.

Het formuleren van de missie vormde het grootste dilemma. De Nieuwe Ooster is de toonaangevende hoofdstedelijke begraafplaats waar mensen uit alle culturen zich laten begraven of cremen. Mede gezien het feit dat de uitvaartcultuur van niet-westerse migranten nieuw is, sloot de NUM-verzameling hierbij niet of nauwelijks aan.

Wisselende sferen

Kunsthistoricus Guus Sluiter, sinds 2004 de nieuwe conservator en per 1 september 2007 de directeur, heeft gekozen voor een missie die aansluit bij de locatie. Het publiek moet zich bewust worden van de verschillende rituelen rond de dood. In navolging van collega Reiner Sörries is hij bovendien niet bang de bezoekers te confronteren met de minder fraaie kanten van het levens-einde. Hoewel het museum een vaste opstelling met een voornamelijk thematische aanpak krijgt, ligt het accent op tentoonstellingen die de museumbezoekers telkens over nieuwe aspecten van de dood informeren en uitnodigen tot nadenken.

De nadruk op het beleven van de dood blijkt al bij de ingang van de grote zaal waar foto's van overledenen hangen. Bezoekers mogen daaraan desgewenst zelf afbeeldingen toevoegen. In dezelfde ruimte liggen zeven doodkisten die dienst doen als vitrine. Elk kist laat zien hoe een religie of cultuur met de dood omgaat. Dan is een vergelijking mogelijk. In de volgende zaal staan vitrines die als kijkdozen licht werpen op een thema als rouw en herinnering. Zo krijgt een haarwerkje uit de museumcollectie alsnog een plek. De apotheose volgt in de belevingskamer. Via projecties van beeld en geluid wordt de bezoeker hier indringend met het onderwerp geconfronteerd. In de gang is plek voor fototentoonstellingen. Aangezien het museum bezoekers telkens opnieuw wil verrassen kan een deel van de vaste opstelling wijken voor historische of kunsthistorische exposities. Ook kan een actueel onderwerp als thanatopraxie ofwel tijdelijk balsemen worden uitgelegd.

Buiten is eveneens het nodige te zien. Een terrein achter de grote zaal gaat dienst doen als expositieruimte voor kunstenaars. Ook krijgt het museum op De Nieuwe Ooster een grafveld waar oude gedenktekens worden tentoongesteld. Niet in de laatste plaats is de begraafplaats die in 2003 een Rijksmonument werd, zelf het bekijken waard. Dat geldt zowel voor de herstelde zichtlijnen van

Guus Sluiter achter een doodskist die fungeert als vitrine

Springer, bijzondere gedenktekens en eigentijdse asbezorgingsplaatsen als voor de bomen. Dit jaar is de Stichting Arboretum De Nieuwe Ooster opgericht die bijzondere exemplaren van een naambordje heeft voorzien en een wandelroute heeft uitgezet.

Staande voor het dilemma tussen terugblikken of laten beleven heeft het museum moedige en onconventionele keuzes gemaakt. Daarbij zijn uiteraard vraagtekens te plaatsen. Is het inderdaad nodig het publiek, vooral mensen die na een bezoek aan De Nieuwe Ooster het museum binnen lopen, nog eens op zijn eigen doodsbewerping terug te werpen? De climax is nota bene de belevingskamer.

Als tegenwicht tegen het jachtige tijdsgewricht zou het museum ook een ankerplaats kunnen zijn die bezoekers uiteindelijk vooral inhoudelijk meer houvast biedt. Het museum had daarbij inspiratie kunnen putten uit de historische en chronologisch opgezette canon die in het klaslokaal en het Nationaal Historisch Museum in Arnhem de toon gaat zetten. De historisch opgezette museumverzameling zou een betekenisvol contrast kunnen vormen met een opstelling over eigentijdse, snel veranderende rituelen.

Nu geschiedt de informatieverschaffing via fraai vormgegeven en verplaatsbare vitrines, moderne media en tentoonstellingen die onderwerpen snel en thematisch aan de orde stellen. Deze museumbeleving geeft de bezoeker een handreiking om bij een eventueel hernieuwde rondgang over De Nieuwe Ooster het levenseinde bewuster tegemoet te treden. Het publiek heeft het laatste woord.

Wim Cappers

Zie voor meer informatie: www.uitvaartmuseum.nl

Meer oog voor deugd dan voor sieraad

Groningse lijkenhuizen staan centraal in deze publicatie. Vooraf gaat de auteur in op de verschillende benamingen van het lijkenhuisje: knekelhuisje, drenkelingenhuisje, dodenhuisje, baarhuisje. De term knekelhuisje verwijst naar het huisje dat vroeger diende om de knekels uit geruimde graven op te slaan. Vanaf ongeveer 1830 verrezen drenkelingenhuisjes op buitenbegraafplaatsen. Pas nadat in 1872 de oprichting van 'een lokaal voor tijdelijke bewaring van overledenen aan een besmettelijke ziekte' wettelijk verplicht werd gesteld, gingen begraafplaatsbeheerders ertoe over om lijkenhuisjes te laten bouwen.

Sommigen spreken van dodenhuisje, hoewel die naam meer verwijst naar een tijdelijke overkapping boven een graf. Toen lijkenhuizen in de loop van de 20ste eeuw steeds meer werden gebruikt voor het opbergen van draagbaren en dergelijke, is men ze ook wel baarhuisjes gaan noemen. Pieter de Vries heeft in 2005 met *Een lokaal voor tijdelijke bewaring* al een kleine selectie gepubliceerd van Groningse lijkenhuizen.

In deze dikke uitgave behandelt hij alle nog bestaande lijkenhuizen in deze provincie, van het zeer eenvoudige gebouwtje in de oksel van de kerktoeren te Marum tot het lijkenhuis in de Groningse variant van de Amsterdamse School te Oosterwijtwerd. In de vormgeving overheerst soberheid, zoals blijkt uit de vele kleurenfoto's van uiterst eenvoudige gebouwen. Des te verrassender zijn de foto's waarop een gebouw met fraaie vormgeving te zien is. Uit financiële overwegingen letten de meeste beheerders meer op deugd dan op sieraad.

Combinaties van lijkenhuis en bidkapel komen voor op rooms-katholieke begraafplaatsen. Ook lijkenhuizen op andere begraafplaatsen kregen er in de loop van de 19de eeuw functies bij, zoals bergplaats, plaats voor mensen die aan een besmettelijke ziekte leden of stalling voor lijkkoets. Muntendam spant de kroon met vier functies: brandspuithuis, bergplaats voor de lijkwagen, lijkenhuis en bergplaats voor de grafdelver. Daarmee waren de mogelijkheden nog niet uitgeput, want op het kerkhof van Eppenhuizen kwam een lijkenhuisje te staan met een duivenzolder. Deze bevond zich eerst op de zolder van de oude kerk. Omdat het kerkbestuur de nieuw te bouwen kerk niet weer wilde laten besmeuren met duivenpoep, verbande ze de duiven naar het lijkenhuis.

De auteur heeft alles wat er over het huidige lijkenhuizenbestand in Groningen te achterhalen viel opgetekend en de actuele situatie in beeld gebracht. Zijn wens om dit stukje funeraire geschiedenis aan de vergetelheid te onttrekken, is hiermee ruimschoots vervuld.

Rita Hulsman en Jannes H. Mulder

P. de Vries, *Het huisje op de begraafplaats. Lijkenhuisjes in Groningen*. (Bedum: Uitgeverij Profiel, 2007, ISBN 978-90-52943-89-3, 240 blz., € 19,50)

Leestips

L. van der Heijden, *Huis te Vraag als wereld. Leven, wonen en werken, dood en begraven*. (Amsterdam: Stichting Uitgeverij Noord-Holland, 2007, ISBN 978-90-78381-13-6, 336 blz., € 25,00)

T. Schol en E. van Mansvelt, *Dodenakkers op Terschelling. Wandelen langs de eilander historie in steen*. Serie 'Sporen in het zand' (Terschelling-West: Werkgroep 'Sporen in het Zand' en Isola Arte, geen ISBN, 72 blz., € 7,50 bij boekhandel en VVV op Terschelling of voor € 12,50 inclusief verzendkosten bestellen bij Studio Eke van Mansvelt, Postbus 5, 8880 AA Terschelling-West, 0562-442794, info@eke.nl)

A.F.C.M. Wolf, *Priestergraf en kerkhofkruis op de R.K. Begraafplaats aan de Daalseweg te Nijmegen* (Nijmegen: Boekhandel en uitgeverij Roelants, 2007, ISBN 978.90.74241.09.0, 47 blz., € 9,50)

Bij De Slegte is nu voor slechts € 9,99 te koop: J. Bader *'Verborgen in Brabantse Bodem. Joodse begraafplaatsen in Noord-Brabant'* (Oosterhout: Stichting Zuidelijk Historisch Contact Tilburg, 2002; ISBN 978-90-70641-64-X). Bij het boek hoort een CD-ROM met een grote collectie foto's van matseva's.

Uitgever Bas Lubberhuizen biedt het boek *De begraafplaatsen in Amsterdam* van M. de Roever en J. Bierenbroodspot aan voor € 7,50. Bestellen kan via de boekhandel of de webwinkel van de uitgever: lubberhuizen.nl. (ISBN 978-90-59370-14-2)

Op de website van Drukkerij Berne (www.berneboekenmakerij.nl) is de uitgave *Thanatos* van Henk Kok integraal te lezen. (ISBN 978-90-78039-01-9)

Op de website van de gemeente Heemstede is een wandelroute te downloaden. Deze route voert onder meer over de gemeentelijke begraafplaats: www.heemstede.nl/documenten

Adviseren, exploreren en exposeren

Evenals elders in Europa werden in Duitsland ter bevordering van de hygiëne in de 19de eeuw begraafplaatsen buiten de bebouwde kom aangelegd. Voor de plaatsing van gedenktekens bestonden nauwelijks regels. Rond 1900 kwam er kritiek op het verschil tussen de monumentale eerste klasse en de armoedige uitstraling van andere graftekens. Bovendien betreurde men de teloorgang van het handwerk bij het maken van grafstenen ten gunste van de industriële productie.

Dit sociaaleconomische onbehagen balde zich samen in de Friedhofsreformbewegung die streefde naar uniforme maar ook handgemaakte gedenktekens die een esthetisch verantwoord aanzien van begraafplaatsen moesten opleveren. De militaire begraafplaatsen die na de Eerste Wereldoorlog werden ingericht, gaven uitdrukking aan deze gedachte. Om de hervormingsbeweging na de Tweede Wereldoorlog nieuw leven in te blazen richtten West-Duitse overheden en kerken in 1951 te Kassel de Arbeitsgemeinschaft Friedhof und Denkmal (AFD) op. Het tijdschrift *Friedhof und Denkmal* dat al sinds 1945 uitkwam, ging dienst doen als medium. Het instituut bouwde een bibliotheek op en een documentatiecentrum en gaf vooral adviezen. Zo hield de AFD zich bezig met de funeraire nasleep van de Tweede Wereldoorlog, de gevolgen van de grote stadproblematiek voor de inrichting van begraafplaatsen en nieuwe voorzieningen als urnengraven.

In de jaren 1977-1992 professionaliseerde het werk van de AFD. Dat gebeurde onder leiding van dr. Hans-Kurt Boehlke die in 1954 bij de AFD kwam werken en vanaf 1960 leiding gaf aan de organisatie. Hij schreef een boek over deze periode.

In 1979 richtte de AFD het Zentralinstitut für Sepulkralkultur op dat de kennis over de funeraire cultuur via onderzoek moest verdiepen. Een belangrijk instrument bij de exploratie werden de Kasseler Studien zur Sepulkralkultur. Tijdens de jaarlijkse buitenlandse studiereis was in 1980 Nederland aan de beurt. Medewerkers van de AFD togen naar Utrecht, waar Ruurd van Bruggen als directeur van de gemeentelijke begraafplaatsen al in 1977 Soestbergen als wandelpark had gepromoot.

In de jaren tachtig kwam er binnen de AFD opnieuw aandacht voor het persoonlijk vormgegeven gedenkteken. Deze denkrichting lijkt tegengesteld aan de Friedhofsreformbewegung. Persoonlijke invloeden mochten het aanzien van de begraafplaats echter niet aantasten. Daarnaast hield de AFD zich bezig met actuele zaken als het

functioneren van historische begraafplaatsen, de inrichting van begraafplaatsen voor moslimmigranten en de opkomst van crematie.

Vanaf 1984 streefde de AFD naar de inrichting van een *Museum für Sepulkralkultur* om de bevolking bewust te maken van de culturele aspecten van begraafplaats, graf en grafteken en de persoonlijke keuzes die daarbij konden worden gemaakt. Vanwege de grote bouwactiviteit na de Duitse eenwording kon het museum pas op 24 januari 1992 worden geopend.

Het boek houdt het midden tussen een kroniek of beter een verzameling jaarverslagen en de memoires van de auteur. Het wedervaren van de AFD is minutieus vastgelegd, waarbij de naam van dr. Hans-Kurt Boehlke op vrijwel elke pagina, veelal voluit geschreven, voorkomt. Dit is soms wat te veel van het goede maar Boehlke was zonder twijfel de drijvende kracht achter het opzetten van het onderzoeksinstituut en het museum.

Vergelijken we de AFD met instellingen in Nederland dan biedt het boek ons in zekere zin troost. Mag De Terebinth ruim twintig jaar na haar oprichting nog niet tot volle wasdom zijn gekomen, ook de AFD bleek pas na een kwart eeuw in staat tot professionalisering van de werkzaamheden. Hetzelfde geldt voor de uitvaartmusea in beide landen die na ettelijke jaren tot stand kwamen. In vergelijking met onze oosterburen missen wij één instelling waarop we jaloers kunnen zijn: een onderzoeksinstituut dat voor de broodnodige verdieping van onze kennis van de funeraire cultuur zorgt.

Wim Cappers

H.-K. Boehlke, *Zum Zentralinstitut und Museum für Sepulkralkultur. Geschichte der Arbeitsgemeinschaft Friedhof und Denkmal e.V. Zweiter Teil 1977-1992* (Kassel: Kassel University Press GmbH, 2007, ISBN 978-3-89958-327-4, 212 blz., € 29,00 of voor € 10,00 te downloaden via www.uni-kassel.de/hrz/db4/extern/dbupress/publik/abstract.php?978-3-89958-327-4)

Nog te verschijnen

Eind dit jaar verschijnt het boek *Het grote kerkhof bij de bosjes*, een kroniek van de gemeentelijke begraafplaats Kerkhoflaan te Den Haag. Begin 2008 komt *Bouwen op de grens* uit, het eerste deel van het standaardwerk over de funeraire architectuur in Nederland. In dit deel (Zuid) staan Noord-Brabant, Limburg en Zeeland centraal, voorafgegaan door zeven algemene inleidingen. *Informatie over de exacte verschijningsdatum, uitgeverij en prijs van deze publicaties bij Rita Hulsman (ritahulsman@box.nl).*

Graag bezoek en bloemen

Achter dit kunstwerk op begraafplaats Eikenhof in Heemskerk ligt onder de heuvel een moderne knekelput

Terebinth December 2007

De belangstelling was groot voor de excursie in Heemskerk en Beverwijk op 22 september. Tientallen geïnteresseerden volgden excursieleider Beerend Wietsma naar de eeuwenoude dorpskerk van Heemskerk, een rijksmonument, terwijl de klok uit 1464 voor het gezelschap luidde. In de loop der tijd heeft de kerk het zwaar te verduren gehad. In 1573 werd de kerk grotendeels door de Spanjaarden verwoest, alleen de toren bleef gespaard. Als je in de kerk je ogen ten hemel slaat, valt het prachtig beschilderde houten tongewelf op. Ook de zeven glas-inloodramen met afbeeldingen als 'het toekomstraam' zijn blikvangers. In de toren staat de obelisk die de plaatselijke schilder Maerten van Heemskerck in 1570 liet plaatsen op het graf van zijn vader. Buiten op de gemeentelijke begraafplaats staat een replica. De kerk verlaten mag niet zomaar, zegt Wietsma, "Altijd linksom gaan om satan te misleiden!" Op het terpachtige kerkhof zijn ruim dertig historische graven te vinden, duidelijk genummerd. Hier geeft Wietsma blijk van zijn kennis en betrokkenheid bij 'zijn' kerkhof. Zo heeft hij een van de grafmonumenten van oorlogsslachtoffers geadopteerd. Tot 1573 was de kerk ongeveer twee zo groot als de huidige, wat tot gevolg heeft dat sommige graven van priesters die eerst in de kerkvloer lagen, nu buiten op het kerkhof liggen.

Vanwege het ontbreken van een routebeschrijving komen we pas aan op de 'nieuwe' begraafplaats Eikenhof aan de Marquettelaan als beheerder Rob van Westbroek al aan zijn inleiding begonnen is. In januari 1976 vond hier de eerste begrafenis plaats in een van de zeven aangelegde grafheuvels. Bij de rondleiding vult Wietsma aan dat dit graf later geruimd is en de gedenksteen in een opslagruimte terecht kwam. Door zijn inspanningen werd deze steen later ter herinnering teruggeplaatst. Al in 1979

werden nieuwe grafheuvels aangelegd waar in twee lagen begraven kon worden. In de oude heuvels was slechts voor ongeveer 52 graven plaats. De aula werd dertig jaar geleden geopend en biedt helaas geen gelegenheid om koffie en dergelijke te schenken. Dit betreuren de beheerders zeer en er zijn dan ook vergaande plannen om aan de overkant van de weg de begraafplaats uit te breiden met onder meer een nieuw ontvangstgebouw.

Vanwege de grootte van het gezelschap splitsen we ons in twee groepen. Beheerder Aad Beentjes verzorgt ook een deel van de rondleiding. Eikenhof ligt in een prachtig bosgebied en het beheer wordt zo ecologisch mogelijk uitgevoerd. Aan mensen die een graf voor twintig jaar nemen wordt gevraagd het onderhoud voor die termijn vooraf te voldoen, een som van € 1.100,-. Dit stelt de begraafplaats in de gelegenheid alles in goede conditie te houden. Pas in 1998 vond de eerste ruiming van een graf plaats. Nu is er een moderne knekelput bestaande uit rechtop in de grond geplaatste betonnen rioolbuizen met begroeiing en een fraai kunstwerk ervoor.

We lopen alweer achter op schema als we aankomen in Beverwijk op begraafplaats Duinrust, gelegen in de binnenduinrandzone. Mark Haije is hier inmiddels beheerder geworden, maar wordt nog graag geassisteerd door Ton de Ruyter, die 25 jaar voor de begraafplaats heeft gezorgd. Dat blijkt wel als hij ons rondleidt over het immense terrein van ruim vijftien hectare. Hij kent zijn pappenheimers, de doden en de trouwe bezoekers en vertelt er op een aanstekelijke manier over. Ruim een eeuw oud is deze begraafplaats onder de rook (en het geluid!) van staalbedrijf Corus aan de Bankenlaan. In 1923 nam de gemeente Beverwijk een begraafplaats in gebruik naast die van de gemeente Wijk aan Zee en Duin. In 1936 gingen de twee

gemeenten samen, maar er kwam pas in 1947 een gezamenlijk toegangshek. Flinkere uitbreidingen vonden plaats in 1950 en 1965. Uit het laatste jaar dateert ook de huidige aula. Het mooie van zo'n oude begraafplaats met uitbreidingen is dat verschillende stijlen weerspiegeld worden. Overheerste aanvankelijk de landschapsstijl met paden die zich door een glooiend landschap slingeren, latere perioden zijn zakelijker en rechtlijner: de Scandinavische stijl. Op een deel van Duinrust waren oorspronkelijk alleen in de grond verzonken zerken de gewoonte, deels omdat de 'ijzeren koe' (=grasmaaier) daar gemakkelijk overheen kon. Zo zakelijk en praktisch is het niet meer. In tegendeel, sommige graven lijken haast wel een kermisattractie en het kost de beheerders soms moeite de nabestaanden ervan te overtuigen dat er toch grenzen zijn aan uitingen van rouwverwerking. In de jaren vijftig is een groot aantal oude joodse graven inclusief de grafmonumenten, onder

leiding van een rabbi, overgebracht naar Duinrust. Daar staan de stèles dicht bij elkaar op een rustig bosplekje. Niet alle deelnemers aan de excursie konden het bezoek aan deze graven -op sabbath en zonder hoofdbedekking-, waarderen.

Behalve gewone graven zijn er ook verschillende oorlogs- en eregraven. Beverwijkse militairen, gesneuveld tijdens de meidagen van 1940 en verschillende verzetsstrijders vinden hier hun laatste rustplaats. In de nieuwe brochure van de begraafplaats staat: 'Vaak leest men onder een rouwadvertentie "Geen bezoek, geen bloemen". Dit verzoek geldt zeker niet voor de begraafplaats Duinrust. Bezoek de begraafplaats eens en neem gerust een bloemetje mee'.

Liesbeth Vermeulen

Roodbaard weer even onder de levenden

Het leek er de afgelopen weken op alsof Roodbaard, de ontwerper van de oude stadsbegraafplaats in Leeuwarden, weer onder ons was. De begraafplaats maakte kans op één miljoen euro voor een restauratie. De gemeente Leeuwarden organiseerde daarom verschillende activiteiten om dit onder de aandacht te brengen.

Voor mij betekende dit dat er na vijftien jaar betrokkenheid eindelijk kans was op een grootse aanpak van de begraafplaats. Mede vanwege die betrokkenheid gaf ik op zondag 21 oktober een rondleiding over deze begraafplaats. Zo'n hondervijftig bezoekers mocht ik begroeten de begraafplaats. Samen met amateur-historicus Dirk Swierstra kwam anderhalf uur lang de geschiedenis van de begraafplaats aan bod, werden de bijzondere grafmonumenten getoond en andere verhalen verteld. Vanwege de grote belangstelling werd daarna nog een rondleiding gegeven. Er waren veel vragen, vooral ook over het programma waarin al dat geld gewonnen kon worden. Dat programma met de naam 'Restauratie' wordt georganiseerd door De BankGiroLoterij. Daarin kunnen veertien monumenten een miljoen winnen voor een restauratie. Het gaat vooral om gebouwen of objecten die flink in verval verkeren. De begraafplaats, met zijn vervallen lijkenhuisje en verzakte grafmonumenten, paste precies in dat plaatje.

Op 21 oktober was al bekend dat de begraafplaats bij de laatste vier zou horen, dus een kanshebber.

Zondag 28 oktober organiseerde Leeuwarden een heuse begrafenisstoet met een uit het graf herrezen Roodbaard. Die verkondigde met luide stem dat iedereen op zijn ontwerp moest stemmen. De persaandacht was groot en het optimisme nam steeds meer toe.

Op woensdagavond 31 oktober was ik uiteraard ook aanwezig bij de opnames in Aalsmeer voor de finale. Een kleine veertig enthousiastelingen uit Leeuwarden bevolkten de tribune en schreeuwen letterlijk om aandacht voor de begraafplaats. De andere gebouwen, een molen, een stadsmuur en een kerk, hadden ook druk toeterende fans bij zich, alsof het ging om een voetbalwedstrijd. Na een aantal spannende uren was de teleurstelling groot toen bleek dat de begraafplaats met iets meer dan 18% van de stemmen op de vierde plaats was geëindigd. Maar de treurstemming duurde niet lang, want Leeuwarden heeft toch € 200.000,- beschikbaar gesteld om noodzakelijk herstelwerk uit te voeren. Gebeurt er na al die jaren toch nog wat.

Leon Bok

Op dit beschutte plekje op Duinrust in Beverwijk zijn joodse overledenen in de jaren vijftig herbegraven

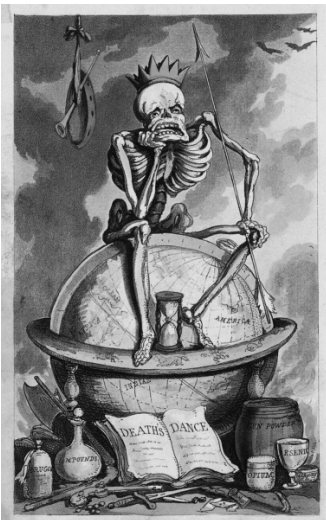

Leon Bok geeft op de oude begraafplaats van Leeuwarden tekst en uitleg

Museum für Sepulkralkultur*

nodigt uit tot reflectie

Op een geheime plaats ergens in Duitsland bevindt zich sinds 1546 een jeugdfontein. Om de dood mee uit te stellen. Maar waar zijn de flesjes met vloeistof uit die fontein te koop? In de winkel van het funeraire museum in Kassel. Bij navraag blijkt de museumwinkel een belangrijke bron van inkomsten voor het museum. Nog nooit heb ik zoveel thanatologische spullen bij elkaar te koop gezien: speciaal ontworpen buttons, smurven, mouse-pads, dodenlantarentjes, vleermuizen, Mexicaanse dodenpoppen en zo verder. De afdeling boeken bevat opvallend interessant materiaal voor kinderen en jong volwassenen. De verzameling CD's met uitvaartmuziek is uniek.

Een prachtige prent uit het museum in Kassel

Het museum bestaat vijftien jaar en heeft circa vijf medewerkers plus acht bijzonder gemotiveerde werkstudenten. Het modern ogende bijna geheel transparante museum staat in verbinding met een imposant traditioneel herenhuis. Daarin huist sinds 1951 het funeraire instituut Arbeitsgemeinschaft Friedhof und Denkmal (AFD) met circa veertig medewerkers. De bibliotheek met 9.300 boeken, 45 tijdschriften en een aparte kamer om video's en CD-rom's te zien, bevindt zich strategisch in de overloop tussen museum en instituut. Isabel von Papen, bibliothecaresse, heeft haar handen vol aan het bijhouden van de gedigitaliseerde bibliografie en de redactie van het vijf maal per jaar uitkomende AFD-tijdschrift. Daarnaast is zij medeverantwoordelijk voor de vierde en laatste uitgave van het grote funeraire Lexicon en voor de serie Kasseler Studien und Manuskripte zur Sepulkralkultur. In Kassel gebeurt veel maar praktisch alles is in de Duitse taal. Dat lijkt me geen goede situatie voor internationale uitwisseling van kennis en kunde. Wellicht dat dit voor het Nederlandse museum in de samenwerking met Kassel een punt van aandacht kan zijn.

De nadruk in het museum ligt op tentoonstellingen en op de lezingen of kunstuitvoeringen op vaste woensdagavonden. Op dit ogenblik loopt er een project van Madeleine Dietz waarbij zand van begraafplaatsen van over de hele wereld in houten kistjes wordt gestopt. Ruim honderd

kistjes met foto plus wat basale gegevens over de begraafplaats zijn tentoongesteld. Dit najaar zal het verzamelde zand ceremonieel bij elkaar worden gevoegd en eindigt het project met het ontstaan van een kleine mondiale grafheuvel in de tuin van het museum.

Serie zwart-wit foto's

In de pijn van de museumconservator zitten tentoonstellingen over dodenkronen, Eros en Thanatos en de dood in film en theater. De vaste collectie zowel in de buitenruimte als binnen is bescheiden, overzichtelijk en kent vijf thema's: leven, dood, begraven, rouwen en herinneren. Veel steen, ijzer en hout, van grafmonumenten, maar ook bijvoorbeeld koetsen, is naar mijn mening terecht in het depot van het museum gebleven. Opvallend in de opstelling is de aandacht voor de meer immateriële aspecten van de dood. Een serie van twintig kleine zwart-witte foto's van opa als kind en verder opa ziek in bed in het verzorgingshuis en uiteindelijk opa in de kist. Schoolkinderen blijken stil te staan en in gesprek te raken bij het zien van dit zo subtiel bedachte fotopaneel. Verderop vier houten modellen voor nog te bouwen rouwkapellen naast een paar voorbeelden van postmortale fotografie. Een beschilderde kist van karton naast vijf artistieke tijdcapsules gevuld met sleutels, klok, medicamenten en spray, bril en wijnkurken. Voor in de kist om mee te nemen. Een foto van bermvrouw naast een paneel met twintig gewone overlijdensadvertenties, inclusief die van een poes met foto. Alles bijeen genomen -naast een paar stenen zerken, marmeren beelden en een houten koets-, veel nadruk op 'bijkomende spullen' die steeds uitnodigen tot klassikale gesprekken of individuele reflectie.

Uitwisseling

Jutta Lange, de gastvrouw, werkt er al dertien jaar. Zij vertelde me dat het aantal bezoekers was gestegen van 5.000 naar 30.000 per jaar. Ik hoop dat het nieuwe museum in Amsterdam de samenwerking met Kassel concretiseert door over en weer ideeën en materiaal uit te wisselen. Voor wie het museum in Kassel nog niet kent, kijk eens op de website: www.sepulkralmuseum.de Ook alleen in het Duits.

Jannes H. Mulder

* Afgeleid van het Latijnse 'sepulcrum' (graf, grafmonument)

Connecties met collecties

De uitvaartwereld toont een opvallende interesse voor uitvaartmusea. Deze stelling gaat op voor het net geopende *Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover*. Dit museum wordt gesponsord door uitvaartconcerns, terwijl begraafplaats De Nieuwe Ooster de locatie ter beschikking stelt. Elders in Europa en in de Verenigde Staten blijkt de band tussen uitvaartmusea en uitvaartwereld soms nog nauwer te zijn. Een virtuele rondgang maakt de overeenkomsten en verschillen in de opzet duidelijk.

Voor zover bekend is het eerste uitvaartmuseum geopend in 1967. Dat is opmerkelijk omdat in de jaren zestig het taboe rond de dood in de westerse samenleving op zijn hoogtepunt was. Aangezien dit museum in Wenen is gevestigd, wordt het moment begrijpelijker. Zong de Oostenrijkse schrijver van macabere liedjes Georg Kreisler in 1969 niet: 'Der Tod muss ein Wiener sein'? Zo bezoeken op Allerheiligen liefst ruim 300.000 mensen hier het Zentralfriedhof! Tot de verbetering van de bereikbaarheid in 2000 reed op die dag zelfs de speciale Allerheiligen-Linie 35 naar deze begraafplaats.

Musea van uitvaartorganisaties

Het *Bestattungsmuseum* in Wenen is opgezet door de gemeentelijke uitvaartdienst, die in 1907 ontstond omdat uitvaartondernemingen de kosten van een begrafenis tegen de zin van de lokale overheid al maar verhoogden. De ondernemers speelden daarmee in op de wens van de Weners naar een 'schöne Tod'. Bij de viering van het zestigjarige bestaan van de dienst opende het museum zijn deuren. Het geeft een overzicht van de funeraire cultuur in Oostenrijk en meer speciaal van de gemeentelijke uitvaartdienst. Een van de pronkstukken is het model van een klapkist waarmee een stoffelijk overschot naar de laatste rustplaats werd vervoerd waarna de bodem wegklapte en het lichaam in het graf verdween. Om de hygiënische lijkontbinding te bevorderen schreef keizer Joseph II namelijk in 1784 voor dat overledenen ongekist en buiten de bebouwde kom moesten worden begraven. Na protesten werd het kistverbod een jaar later ingetrokken. Het beeld uit de film *Amadeus* dat Mozart met een klapkist werd begraven is dus niet juist. In de Verenigde Staten bevinden zich eveneens uitvaartondernemingen die een funerair museum hebben opgericht. In de staat Illinois staat in Collinsville het *Herr Funeral Home* en in Springfield het *Museum of Funeral Customs*. Laatstgenoemde instelling is opgezet door de Illinois Funeral Directors Association die in het museum ook ruimte heeft geschapen voor onderwijs en onderzoek. Het museum in Springfield wil het publiek met de rituelen rond de dood bekend maken. Typerend voor de Amerikaanse musea is de uitleg over het balsemen van lijken. Deze gewoonte kwam in zwang nadat gesneuvelden tijdens de Amerikaanse Burgeroorlog (1861-1865) werden gebalsemd om ze thuis te kunnen begraven.

Musea van uitvaartconcerns

Er zijn ook grote uitvaartondernemingen met begraafplaatsen, crematoria en andere voorzieningen die een uitvaartmuseum hebben ingericht. In 1913 werd het *Serveis Funeraris* de Barcelona opgericht.

Deze uitvaartorganisatie is nu een joint venture tussen uitvaartondernemers en de gemeente. In 1969 opende de onderneming een kistenfabriek en later kreeg ze het beheer over begraafplaatsen en crematoria. In 1970 richtte het uitvaartconcern het *Museu de Carrosses Fúnebres* in. Hier zijn koetsen uit de periode 1870-1950 te zien. Daarmee is dit museum het eerste dat door een concern is ingericht.

In 1992 opende Service Corporation International (SCI) in het Amerikaanse Houston het *National Museum of Funeral History*. SCI is in 1962 in Texas opgericht door Robert L. Waltrip. Hij maakt van de onderneming een reusachtig uitvaartconcern met uitvaartbedrijven, begraafplaatsen en crematoria in heel de Verenigde Staten. In de jaren negentig heeft SCI zelfs geprobeerd een deel van de Nederlandse markt te veroveren. Maar zonder succes. Het museum wil de geschiedenis van de branche bewaren om het publiek te kunnen voorlichten. Voor wie Houston te ver weg is, heeft het museum een interessante site met informatie over fantasiekisten en, ook hier, balsemen. In Boedapest bevindt zich eveneens een uitvaartconcern dat een museum heeft opgezet. Evenals in Wenen gingen in de Hongaarse hoofdstad alle particuliere ondernemingen in 1919 op in een gemeentelijke instelling. In 1991 opende het concern het *Piëteitsmuseum*. Het grote museum organiseert regelmatig exposities en beschikt over een bibliotheek en een archief.

Musea op begraafplaatsen

Er zijn ook enkele begraafplaatsen waar een museum is geopend. In Drexell Hill bij Philadelphia in de staat Pennsylvania bevindt zich het *Museum of Mourning Art* uit 1990. Het ligt op Arlington cemetery dat niet moet worden verward met de nationale begraafplaats in de staat Virginia. In het museum stellen de eigenaren van de begraafplaats hun collectie funeralia van de 17de tot en met 19de eeuw tentoon. Behalve rouwsieraden toont het museum een geweer dat automatisch schoot wanneer grafrovers een pas begraven lijk wilden opgraven. Het wapen werd uiteindelijk verboden omdat het onschuldigen trof.

In het Zwitserse Basel is de *Sammlung Friedhof Hörnli* te bezichtigen. De collectie is afkomstig van een begraafplaatsmedewerker die alledaagse voorwerpen van de uitvaartbranche voor het nageslacht wilde bewaren. In 1994 is de verzameling ondergebracht in een oud crematorium op begraafplaats Hörnli. Twee jaar later is op begraafplaats Ohlsdorf bij Hamburg *Museum Friedhof Ohlsdorf* geopend. Ook hier kwam het initiatief van particulieren.

De klapkest uit het Bestattungsmuseum in Wenen

De kleine opstelling toont de geschiedenis van deze grote dodenakker. Het museum organiseert tevens tentoonstellingen en heeft een informatieruimte, een bibliotheek en een archief waar geïnteresseerden terecht kunnen. Het ontstaan van de musea in Basel en Hamburg is vergelijkbaar met dat van het *Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover*. Henk Kok was ooit werkzaam als vertegenwoordiger in professionele uitvaartkleding en -verzekeringen. Zijn collectie vormt de kern van het museum dat met financiële steun van onder meer uitvaartconcerns een plek heeft gekregen op begraafplaats De Nieuwe Ooster in Amsterdam.

Museum van een onderzoeksinstituut

Ten slotte heeft ook het in 1992 geopende *Museum für Sepulkralkultur* in Kassel banden met de uitvaartbranche. Initiatiefnemer is de Arbeitsgemeinschaft Friedhof und Denkmal (AFD). Deze instelling is in 1951 opgericht door overheidsinstellingen en kerken om adviezen op het terrein van funeraire cultuur uit te brengen. Het met overheidsgeld betaalde museum geeft een cultuurhistorisch overzicht van de funeraire cultuur in de Duitstalige landen en organiseert daarnaast interessante tentoonstel-

lingen. Het beschikt over een grote bibliotheek en een documentatiecentrum met tal van funeraire afbeeldingen. Terwijl er ook plannen voor funeraire musea in Londen en Parijs zijn, bevinden zich verspreid over Europa en de Verenigde Staten inmiddels diverse uitvaartmusea. Hoewel het initiatief in enkele gevallen uitging van particulieren, is de uitvaartbranche er, zij het als uitvaartonderneming, uitvaartconcern, begraafplaats, crematorium of funerair instituut, in alle gevallen nauw bij betrokken. Uitgezonderd de musea in Wenen en Barcelona zijn ze na 1990 geopend. Daarmee hielpen de musea al dan niet bewust het maatschappelijke taboe rond de dood te doorbreken. Om de samenwerking te bevorderen en in de maatschappij aandacht voor het onderwerp te vragen hebben enkele Europese instellingen waaronder de Stichting Nederlands Uitvaartmuseum zich in 1998 verenigd in de European Federation of Funeral Museums. Vrijwel alle Europese en Amerikaanse musea proberen vanuit een cultuurhistorische invalshoek op piëteitsvolle wijze het publiek over het levenseinde te informeren en te laten nadenken. Het gloednieuwe Nederlandse museum kiest de beleving van het publiek als uitgangspunt. Om hun doel te bereiken beschikken de meeste musea naast de vaste presentatie en tijdelijke opstellingen over een bibliotheek en een documentatiecentrum. Zo kan het publiek los van droevige omstandigheden kennis nemen van de geschiedenis van een onderwerp waarmee iedereen in zijn of haar leven krijgt te maken. Gezien de connecties met de collecties toont de uitvaartwereld zich een hoeder van de eigen funeraire cultuur.

Wim Cappers

Zie voor meer informatie:

www.funeralmuseum.org/links.html

www.webcemeteries.com/arlington/museum.asp

www.sfbasa.es/compromis_social/cultura/museu.asp

AGENDA

Tot 2 maart

Expositie Totenhochzeit mit Kranz und Krone in *Museum für Sepulkralkultur* te Kassel. Meer informatie: www.sepulkralmuseum.de

26 april

Excursie Den Dungen of Vught

5 april

Algemene Vergadering De Terebinth
De Akker te Hilversum

Zomer

Excursie *Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover*

www.rouw.nl / www.crematorium.nl / www.begraafplaats.org én

www.uitvaartinformatie.nl

Uitvaart Internet Diensten

P. Moreelsestraat 30, 8932 HS Leeuwarden T. (058) 213 97 07 / F. (058) 216 01 94 / E. info@uitvaartinformatie.nl

Op onze sites bieden wij onafhankelijke informatie over de uitvaart. Bezoekers (inmiddels meer dan 500.000 per jaar) kunnen o.a. via onze uitvaart-encyclopedie informatie vinden over tal van zaken rondom een uitvaart. Voor een aantal onderwerpen hebben we gespecialiseerde sites gemaakt.

Onze sites bieden uitvaart-ondernemingen, verenigingen en stichtingen de mogelijkheid tot adverteren en informeren.

Kijk op onze 4 internetsites (de [www](http://www.rouw.nl)-adressen staan hierboven).

Adverteren:
In de adressengids vanaf 65,- euro p.j.
Vermelding en een link op de Homepage vanaf 95,- euro per jaar.

Uniek is dat u **via deze sites** de adressengids voor de uitvaartbranche kan vinden

Een kijkje in de 'reco-keuken'

Regelmatig proberen wij als regiocoördinatoren (reco's) van de Achterhoek en Salland nieuws uit onze regio aan te leveren. Voor de lezers van het blad zetten we dit keer eens op een rij waar wij zoal mee bezig zijn en hoe we dat aanpakken.

Na de benoeming tot regiocoördinator voor de Achterhoek en Salland (gemeenten Deventer, Olst-Wijhe en Raalte) hebben wij eind 1998 en begin 1999 aan alle gemeentebesturen in ons gebied een brief gezonden. Hierin hebben wij ons voorgesteld, een folder bijgesloten en hen gevraagd om ons een overzicht te verstrekken van alle begraafplaatsen inclusief familiebegraafplaatsen, die in hun gemeente liggen en de contactpersonen. Alle gemeenten hebben op onze brief gereageerd. Hierdoor zijn wij bij hen bekend en zijn zij op de hoogte van de doelstelling van onze vereniging. Bovendien staan wij in alle gemeentegedissen vermeld. Dit houdt in dat wij gevraagd en ongevraagd veel voor elkaar kunnen betekenen.

In de loop der jaren hebben wij alle begraafplaatsen bezocht en hiervan een dossier aangelegd. Vanwege onze naamsbekendheid komt het regelmatig voor dat wij door een gemeente gevraagd worden onze zienswijze te geven over een begraafplaats. De vraag kan zijn of wij een visie op de herinrichting van de begraafplaats hebben en welke grafmonumenten bij ruiming bewaard moeten blijven. Het komt andersom ook voor dat wij het initiatief nemen. Zo heeft de gemeente Berkelland ons betrokken bij de oude gemeentelijke begraafplaats De Rozenkamp in Neede. Een werkgroep is vorig jaar gestart met het beheer. Het is de bedoeling een stichting op te richten die een samenwerkingsovereenkomst met de gemeente aangaat. De stichting zal dan proberen fondsen te verwerven. Eenvoudige werkzaamheden worden in eigen beheer uitgevoerd. In Doetinchem is vorig jaar een stichting opgericht voor het in stand houden van het Stads- en Ambtskerkhof. Hiervoor wordt een plan van herstel van de begraafplaatsen uitgewerkt. Wij zijn nauw bij dit project betrokken. Wij adviseren steeds: 'Ga een samenwerkingsovereenkomst met de gemeente aan waarin duidelijk staat wie wat doet en onder wiens verantwoordelijkheid dit valt'.

De gemeente Oude IJsselstreek hebben wij gewezen op de toestand van de oude algemene begraafplaats aan de Wiekenseweg in Gendringen. Het betreft een gemeentelijk monument waar de vervallen grafmonumenten dringend aan conservering toe zijn. De gemeente heeft op advies van ons toegezegd dat de oudheidkundige vereniging de begraafplaats gaat inventariseren. Aan de hand hiervan komt de gemeente met een voorstel over de toekomst van de begraafplaats.

Ook de voormalige gemeentelijke begraafplaats Steenbrugge aan de Raalterweg in Deventer heeft onze aandacht. De begraafplaats is in beheer bij Yarden. Wij heb-

ben met de locatiemanager al een gesprek gevoerd over de onderhoudstoestand. Wij worden hierin bijgestaan door de Stichting Oude Begraafplaatsen Deventer. In de gemeente Berkelland bevinden zich twee oude algemene begraafplaatsen waar nog minimaal onderhoud plaatsvindt. Deze begraafplaatsen zijn van cultuurhistorische waarde. Wij hebben de historische verenigingen in beide dorpen benaderd en hen gewezen op het gevaar van totale verloedering. Zij zijn gevraagd zich in te zetten voor het behoud ervan. Wil je iets bereiken dan heb je rugdekking nodig vanuit de samenleving. Als regiocoördinator moet je niet de intentie hebben om snel succes te willen boeken. Met overleg en begrip voor elkaar kom je verder.

Teun en Else Oosterbroek

Nieuwe eindredacteur Terebinth

Als kersvers lid van De Terebinth stel ik me hier voor als de nieuwe eindredacteur van het blad Terebinth. Ik ben Liesbeth Vermeulen en woon in Amsterdam. Blij verrast was ik toen ik ontdekte dat er meer mensen zijn die graag op begraafplaatsen vertoeven en het belangrijk vinden dat deze oasen van rust en schoonheid bewaard blijven en goed onderhouden worden. Voor mij zijn begraafplaatsen prettige plekken waar een gevoel van relativering en tijdloosheid overheerst. Momenteel heb ik een baan waarin ik (te) weinig met bladen, tekst en beeld te maken heb. Dat wilde ik graag veranderen omdat ik wel een opleiding en ervaring in de journalistiek heb. Ik hoop bij Terebinth lekker te kunnen knutselen aan teksten en er samen met de andere redacteurs en leveranciers van kopij elke keer een mooi blad van te maken.

Én bureaucoördinator!

Enige maanden geleden gaf bureaucoördinator van De Terebinth Henk van Laar aan dat hij na jaren trouwe dienst het stokje graag wilde overdragen. En ik ging toevallig minder uren in mijn gewone werk steken om ook eens wat anders te kunnen doen. Omdat ik De Terebinth een warm hart toedraag en ervaring heb in het bemensen van een kantoortje, bood ik aan per 1 januari 2008 het coördinatorschap over te nemen. *Kortom: voor de nieuwe contactgegevens zie het colofon.*

Ik hoop natuurlijk dat iedereen -inclusief mezelf-, de nieuwe dubbelfunctie van eindredacteur-bureaucoördinator gaat bevallen.

Liesbeth Vermeulen

DIGITALE NIEUWSBRIEF

Naast het kwartaalblad Terebinth geeft Vereniging De Terebinth een digitale Nieuwsbrief uit. Wilt u deze ontvangen, abonneer u dan via www.terebinth.nl

100 impressies van een andere wereld

Op de oproep om de mooiste foto's van een begraafplaats in te sturen, kwamen ruim honderd inzendingen binnen, die zeer divers waren. Dat gold zeker voor de locaties: van de Benelux tot Litouwen, van Canada tot Argentinië en van Cuba tot Zambia. Maar ook wat op de foto werd gezet liep sterk uiteen. Er waren bijvoorbeeld overzichten van begraafplaatsen, details van grafmonumenten, tekenen van verval, beeldhouwwerken, grafschriften, hekwerken en fotoportretten. Er is gefotografeerd bij zonneschijn en regen, bij mist en sneeuw, bij dag en nacht. Het resulteerde in veel mooie, boeiende foto's en enkele ontroerende en eigenzinnige afbeeldingen. De selectie had plaats in drie rondes, waarbij de juryleden op zoek zijn gegaan naar foto's met een ongebruikelijke invalshoek, een extra dimensie.

Uit de inzendingen heeft de jury unaniem gekozen voor 'Angel Guards Cemetery' van Betty Mercey. Zij portretteerde de kleine begraafplaats van St. Brisson in Frankrijk op een mistige morgen vanachter de zwarte spijlen van het stalen toegangshek. Tussen de spijlen hangt een spinnenweb met druppels eraan. Daarachter ligt de begraafplaats, vervaagd door de mist. Een foto met een intense sfeer, die een kijkje geeft in een andere wereld, in het onbekende, in het hiernamaals zo u wilt. De compositie is perfect. Deze foto zou op elke oude begraafplaats gemaakt kunnen worden, waardoor hij de plek overstijgt en verwijst naar het universele, het tijdloze dat begraafplaatsen kunnen hebben.

'Borinage' van Theo Bijker is op de tweede plaats terecht gekomen. Een foto vol drama en melancholie, waarbij

het fotoportret van het jonge kind op de voorgrond, de rij grauwe zerken en het industriegebied op de achtergrond de troosteloosheid versterken.

De derde plaats is voor 'Joods kerkhof in Heusden' van Hanny van Moorsel. Een sterk beeld van een vrij gewone begraafplaats, gevat in een goede compositie. Door het standpunt van de fotograaf wordt de blik van de kijker langs het rijtje grafstenen door het openstaande hek naar buiten getrokken. Alsof er toch aan de dood te ontsnappen valt.

De jury:

Rita Hulsman

Jannes H. Mulder

Bert Pierik

Tweede plaats

Deze foto is afgelopen zomer gemaakt in de Belgische Borinage, ten zuidwesten van Charleroi. Ik ben vaker op deze plek geweest. De begraafplaats van Damprey ligt aan de rand van een industriële zone waarvan wij er in Europa niet meer zoveel bezitten. De kleur van het industriegebied is ook te vinden op de grafstenen en de huizen van het dorp achter de begraafplaats. Deze foto ontroert me. Een te jong kind ligt hier begraven, de achtergrond zorgt voor extra beladenheid.

Theo Bijker

Derde plaats

Joods kerkhof in Heusden, een klein kerkhofje in Noord-Brabant met enkele graven uit 1870-1890.

Hanny van Moorsel

Eerste plaats

De ingang van het kleine begraafplaatsje van St. Brisson (Bourgogne, Frankrijk) wordt afgesloten met een stalen poort, in deze poort had een spin een web gemaakt. Dat het web de vage vorm van een engel lijkt te hebben is bijzonder toepasselijk. Het was die morgen ongelooflijk mistig en dat veroorzaakte de druppels op het web.

Betty Mercey

Eenmaal, andermaal... Verkocht!

In mei van dit jaar is een groot aantal boeken van De Terebinth in bruikleen gegeven aan het *Nederlandse Uitvaartmuseum* (NUM). Het museum is onlangs geopend en daarmee is ook de bibliotheek te raadplegen, een aanrader voor bezoekers die lid zijn van De Terebinth. Maar enkele tientallen boeken zijn nog in het bezit van de vereniging. Op de Algemene Vergadering (AV) van dit jaar werd door iemand het idee geopperd deze boeken te veilen en de opbrengst te doen toekomen aan de vereniging. Dat idee is door het bestuur opgepakt en nader uitgewerkt. Op de AV van 2008 willen we na het officiële gedeelte een boekenveiling houden. Maar er zijn natuurlijk ook leden die zelf misschien boeken dubbel hebben, of gewoon ruimte willen maken in hun boekenkast. Vraag is nu om dergelijke boeken te schenken aan de vereniging zodat we ze mee kunnen nemen op de veilingdag. Het gaat natuurlijk wel om boeken over funeraire onderwerpen, maar tijdschriften mogen vanzelfsprekend ook.

Iedereen die boeken wil schenken kan de titels en eventuele beschrijving per mail opsturen aan Leon Bok (lahbok@hotmail.com). Op de veiling zelf moet iedereen dan natuurlijk wel zijn boeken meenemen. Wie niet op de AV komt, of geen email heeft, kan Leon bellen over instuur- en afleveropties (020-6367837 of 06-10816145).

Alles op een rij:

- wie boeken schenkt, doet automatisch afstand van het boek
- wie toch een bedrag voor het boek wil, dient dat te vermelden. Wordt dit bedrag niet geboden, dan wordt het boek niet geretourneerd
- zij die interesse hebben voor de veiling kunnen vooraf een overzicht van de te veilen boeken opvragen via lahbok@hotmail.com of kijken op www.terebinth.nl
- afhankelijk van het boek zal een beginbedrag worden vastgesteld
- sommige boeken of tijdschriften kunnen worden gebundeld in een kavel. Wanneer iemand op zo'n kavel biedt, dient de hele kavel meegenomen te worden.

De veiling is bedoeld om de verenigingskas te spekken. Neem dus allen uw boeken mee en kom naar de Algemene Vergadering!

Leon Bok

GAST AAN HET WOORD

Multiculturele uitvaartverzorging

Marrie Bot (1946) is ruim dertig jaar actief als fotografisch kunstenaar. Binnen haar werkzaamheden nemen documentaire projecten over sociaal-culturele thema's een belangrijke plaats in. Zij onderzoekt deze langdurig en diepgaand voordat ze haar fotografische visie naar buiten brengt. Haar werk is meerdere keren bekroond.

Zit er een lijn in je fotografische werk?

Waar een taboe op rust, onderwerpen die je niet gewend bent te zien in foto's. Verstandelijk gehandicapten en boetebedevaarten waren mijn eerste projecten. Erotiek van oudere mensen is mijn recente onderwerp. Mijn boek *Een laatste groet* over uitvaarten en rouw in multicultureel Nederland, is van 1998.

De foto's in het boek zijn heel integer. Heeft het veel tijd gekost iets van de culturen te leren zien en begrijpen?

Dat project heeft inclusief onderzoek en schrijven zeven jaar in beslag genomen. Het onderwerp bleek binnen sommige culturen moeilijk toegankelijk. Bij Chinezen was spreken over de dood zelfs taboe. Orthodoxe moslims staan de afbeelding van een overledene niet toe. Het verbod foto's te maken, kwam ik ook bij orthodoxe protestanten en joden tegen. Pakistani en Javanen waren bereidwillig mee te werken omdat zij het belang van mijn werk voor hun kinderen inzagen. Kaapverdianen en Surinaamse Hindoestanen maakten altijd al foto's en video's van de uitvaart voor familieleden over zee. Door opvallende aids-begrafnissen en de vliegtuigramp in de Bijlmer werden uitvaarten steeds persoonlijker. Ik denk dat mijn boek in 1998 zichtbaar maakte hoe anderen het doen.

Traditionele Javaanse moslim reciteert smeekbede voor een overledene

Bleek dat ook uit de expositie 'Een Laatste Groet' in Rotterdam?

Je had de ervaringen van de suppoosten moeten horen! Uit opmerkingen en verhalen van bezoekers in het receptieboek van de tentoonstelling kon je opmaken hoeveel emoties de foto's en de uitleg opriepen. De expositie gooide in 1998 iets open. Nu tien jaar later weten we niet genoeg, maar wel meer van elkaars rituelen.

Wat moet een beginnende uitvaartverzorger van multiculturele uitvaart weten?

Dat onze nieuwe Nederlanders vaak met zeer velen naar de uitvaart komen. Een ander aspect waarmee vooral kleinere uitvaartondernemers rekening hebben te houden, is de behoefte aan offeren. Een vuuroffer of veel wierook vraagt aanpassingen, zoals een afzuigstelsel. Velen willen zelf ritueel afleggen in een wasruimte.

Laat de tweede generatie migranten zich meer in Nederland begraven?

Dat weet ik niet. De ter aarde bestelling van Turkse, Marokkaanse en Pakistaanse overledenen vindt voor het overgrote deel nog steeds in het moederland plaats. Het is daar goedkoper en men is voor het vervoer van het lijk verzekerd. Ook de emotionele factor telt. In Nederland vormen eeuwigdurende grafrechten een probleem en vergeet ook niet dat na 11 september 2001 in Nederland de gastvrijheid voor migranten er niet op vooruit is gegaan. Overleden kleine kinderen worden wel vaak in Nederland begraven. Binnen één gemeenschap zijn de onderlinge verschillen in uitvaart- en rouwrituelen soms groot. Laat iedereen zijn eigen weg maar vinden via een uitvaartverzorger met gevoel voor wat mensen nodig hebben.

Jannes H. Mulder

Colofon

Terebinth

Jaargang XXI nummer 4
December 2007
ISSN: 1382-5259
Tijdschrift voor Funeraire Cultuur,
uitgave van Vereniging De Terebinth.
Verschijnt vier keer per jaar.

Lidmaatschap en abonnement

Het abonnement kost personen € 21,50, elke huisgenoot € 9,- en organisaties € 66,- per jaar. Bibliotheken kunnen zich op het tijdschrift abonneren voor € 21,50. Contributie overmaken op gironummer 335536 van Vereniging De Terebinth te Rhenen. Na 1 juli is de helft van het bedrag verschuldigd. Van 1 december tot het einde van het jaar gratis. Het lidmaatschap wordt automatisch verlengd, tenzij voor 1 december schriftelijk bericht van opzegging is ontvangen bij het Terebinthbureau. Losse nummers van Terebinth kosten € 2,50 per exemplaar plus verzendkosten.

Bestuur

Willem van Dijk (voorzitter): 0343-591398, wimenleny@hetnet.nl
José Hageman (secretaris): 0183-633381, jjp.hageman@planet.nl
Yt Stoker: 020-6851817, y.stoker@planet.nl

Terebinthbureau (per 1 januari 2008)

Liesbeth Vermeulen, Kantershof 372,
1104 GV Amsterdam, 020 – 77 28 853
Terebinth@upcmail.nl
Website: www.terebinth.nl

Redactie

Wim Cappers (hoofdredacteur), Bartho Hendriksen, Rita Hulsman, Bouke Jagt, Jannes H. Mulder, Bert Pierik (fotoredacteur), Liesbeth Vermeulen (eindredacteur). Overnemen van artikelen en foto's alleen na vooraf gegeven schriftelijke toestemming van de redactie.

Redactieadres

Liesbeth Vermeulen, Kantershof 372,
1104 GV Amsterdam, 020- 6090583,
Terebinth@upcmail.nl

Advertenties en inlegvellen

Liesbeth Vermeulen: 020 – 6090583

Kopij

De inleverdata van kopij in 2008 zijn: medio januari, medio april, medio juli en medio oktober. De nummers verschijnen op 1 maart, 1 juni, 1 september en 1 december.

Fotoverantwoording

Bert Pierik (49, 51, 53), Liesbeth Vermeulen (56), Paul Stoffels (57, Beverwijk), Gerben Hoogterp (57, Leeuwarden), *Museum für Sepulkralcultuur* (58), Wim Cappers (60), Marja Brouwer (61), Hanny van Moorsel en Theo Bijker (62), Betty Mercey (63), Marrie Bot (64).

Opmaak, druk en verzending

Uitgeverij Ger Guijs, Rotterdam.